

Софія Філоненко

ПРИГОДНИЦЬКО-ІСТОРИЧНА БЕЛЕТРИСТИКА АНДРІЯ КОКОТЮХИ:
ДІАЛОГ З ТРАДИЦІЄЮ

У статті розглянуто діалог із художньою, науковою, публіцистичною традицією в пригодницько-історичних романах Андрія Кокотюхи «Київські бомби» та «Справа отамана Зеленого». Висвітлюються способи перепрочитання усталених міфів радянської історіографії стосовно тероризму початку ХХ ст. та отаманщини періоду громадянської війни.

Ключові слова: історичний роман, пригодницький роман, белетристика, міф, реконструкція.

Тема національного минулого в сучасному письменстві є «гарячою, резонансною, а отже, вигідною», як зазначила Любова Багацька [1]. Зацікавлення історією власної землі зазвичай супроводжує процес формування нації, і не тільки української. У різних жанрах і форматах на цей виклик відгукнулися Марія Матіос, Оксана Забужко, Юрій Винничук, Володимир Рутківський, Василь Шкляр, Софія Андрухович, Тетяна Белімова, Богдан Коломійчук та багато інших авторів. Очевидно, що білі плями української історії потребують літературної ревізії, на що існує посилений читацький попит, і його задовольняють не тільки виданням белетристики, але й публіцистики та документалістики. Наприклад, у 2013–2015 рр. серія книжок видавництва «Клуб Сімейного Дозвілля», а саме: студії Володимира В'ятровича, Івана Патриляка, Ярослава Файзуліна, Володимира Гінди, Андрія Охримовича та Олега Криштопи, біографії Степана Бандери та Романа Шухевича, популяризувала окремі періоди, події і постаті вітчизняного минулого як складова проекту з відновлення національної пам'яті. Особлива роль у ньому відводиться масовій літературі, яка через загальнодоступну мову знаків, символів і міфів здатна сильніше впливати на масову свідомість, ніж академічні праці «з високої полиці», адресовані вузьким спеціалістам. Як слушно стверджує Марина Лискова, «...масова історична свідомість у більшій мірі складається й закріплюється на базі різних форм художнього трактування історії... ніж спирається в цьому на допомогу історичної науки. ...Для масової історичної свідомості характерне образно-художнє, емоційне сприйняття історії» [9, 110].

Один із популярних сучасних українських белетристів Андрій Кокотюха в останні роки віддає данину пригодницько-історичному жанру. Важко сказати, чого тут більше: особистого інтересу до «білих плям» та «чорних дір» минулого або прагнення бути в мейнстрімі, щоб задовольнити підвищений попит публіки на історичну белетристику. Так, у «Червоному» автор розбирає

причини й наслідки повстанського руху на Волині й опору сталінському режиму в таборах. У романах «Знайти і знищити», «Врятувати Скіфа», «Полювання на маршала», «Повний місяць» він шукає місце українців під час Другої світової і в перше повоєнне десятиліття, у «Таємному джерелі» досліджує природу радянської влади і внутрішнього дисидентства. Прозаїка переважно спокушає «історія з грифом “секретно”» (до слова, він був одним із авторів книжки non-fiction «50 знаменитих загадок истории Украины»). Андрій Кокотюха береться за образну реконструкцію минулого, вже маючи багатий досвід детективіста, сценариста й журналіста. Це дає змогу сполучити соціальну, національну та політичну аналітику з гострими колізіями, карколомними перипетіями, колоритними героями і в такий спосіб намацати пульс історичної драми.

Пригодницько-історичні романи Андрія Кокотюхи розраховані на мислячого, допитливого й патріотичного читача. У них прозаїк полемізує з певними історичними та художніми концепціями, в тому числі гаслами радянської пропаганди; він перепрочитує тексти російської та української класики й закликає реципієнта до подальших роздумів і пошуків на ниві історії, наводячи списки джерел наприкінці романів. Розглянемо, у який спосіб будується діалог з традицією в романах «Київські бомби» («Фоліо», 2014) і «Справа отамана Зеленого» («Клуб Сімейного Дозвілля», 2014).

У першому з них автор змальовує Київ на світанку ХХ ст., у проміжку між революцією 1905 р. і Першою світовою, який захиляється у кривавих хвилях революційного терору. Це місто міщан і дворян, що росте й розбудовується, але в ньому є темна сторона (Данило Яневський у передмові назвав це «підземним життям» столиці): Київ бомбістів і шпигів, з конспіративними квартирами і в'язницями, «рай... для терористів усіх мастей» [7, 68]. У нібито мирний час точаться воєнні дії: по один бік барикади — жандарми, охоранка, філери, тюремники, тобто важка бюрократична машина, працю якої гальмують і корупція, і кумівство,

і суперництво контор. По другий бік — бойова організація есерів, яка переживає кризу, бо саме в цей період розпадається на самодіяльні гуртки, приватизовані одиночками-максималістами.

«Київські бомби» — це роман про терор, який представлено комплексно. Автор торкається побіжно його соціології, антропології, етики та еротики, але найбільше його цікавить терор як міфологія, психопатологія й політична технологія. Під час прочитання простежуються окремі переклички з романом «Біси» Ф. Достоевського. Власне кажучи, завдання українського белетриста є зрозумілим і очевидним — розвінчати героїчний культ бомбістів. Із міфом про них він зробив те саме, що колись Чарльз Діккенс із «ньюгейтськими» романами в «Олівері Твісті»: англійський класик показав лондонських злодіїв не «чарівними хлопцями», «завжди чемними й бездоганно вбраними», а вивів «у всій їхній бридоті», як «мерзенне зло» [5, 17]. У саможертвних борцях із режимом Андрій Кокотюха вгадав звичайних кримінальників, «гопників» і вбивць.

Письменник продовжив традицію «здирання романтичних шат» із революціонерів, закладену в національному письменстві Володимиром Винниченком. За це останньому дорікав Максим Горький, прирівнюючи його до «ліквідаторів революції» — Вересаєва та Савінкова [12]. Сучасний прозаїк, без винниченківського надриву та істерики, без «достоевщини» (колекціонування жахів), зриває німб мучеництва із постаті «юнака з бомбою». І в цьому пункті Андрій Кокотюха жбурляє рукавичку двом потужним традиціям, залишки яких відчутні й досі. Перша — канонізація терористів як полум'яних борців за світле майбутнє, здійснена російськими лібералами ще до революції. Сергій Степняк-Кравчинський, Леонід Андрєєв, Максим Горький і багато інших створили іконічний образ терористів, образно кажучи, розбестили «бісів». Друга — соцреалістична традиція кіно, літератури, історіографії («Ви жертвою пали в боротьбі рокової», «Безумству храбрых поем мы песню»), у якій навіть не виникало питання про моральність і ціну крові в контексті «класового» гуманізму. Як писав С. Нечаєв у сумнозвісному «Катехізисі революціонера»: *«Моральне для нього все, що сприяє торжеству революції. Аморальне і злочинне все, що заважає йому»* [10].

Белетрист ставив за мету заземлити терористів, показати їх звичайними, без романтичної підсвітки. Ракурс зображення середовища вибрано той самий, що в п'єсі Володимира Винниченка «Дизгармонія» (1906), де революціонер Грицько малює колективний портрет товаришів: *«Ми страшенно дисгармонічні. Я певний, що кожен з нас, заглянувши в себе, іноді лякається... Як? Ми ж — передові люди, ми — борці за правду, за добро, ми повинні бути чистими, високими. А ми так само, як і всі, ходимо в публічні доми, сидимо*

в кабаках, інтригуємо, сплетничаємо, брешемо, завидуємо...» [4, 23–24].

У романі «Київські бомби» є збірний образ терористичної групи есерів, серед яких Левін, Гірш, Вольф, Фаїна і Штерн, або Лазар Аронович Штурман, який претендує на роль ідеолога та провідника. Постать останнього, без сумніву, удача белетриста. Безжальний, підозрілий, фанатичний, він похмурістю нагадує Раскольнікова, аскетизмом — Рахметова, свавільністю — Жоржа-Савінкова з повісті «Конь бледный» (1909) та фільму Карена Шахназарова «Вершник на ім'я Смерть» (2004). Він не так «нова людина», як дріб'язковий, цинічний і заздрісний тип, який претендує на безумовне лідерство в групі, вимагаючи абсолютного послуху товаришів.

«Київські бомби» писалися заради дослідження національної специфіки терору. Вустами Андрія Волоха-Полтави, учасника української терористичної групи «Колії», автор ставить питання руба: *«Хіба ми не такі, як вони?»* (тобто есери) [7, 57]. У творі простежується багатоаспектне зіставлення профі-есерів і дилетантів-«коліївців», які конкурентам у кривавій справі й політичній поліції видаються несерйозними і незграбними, іграшковими, *«оперетковою трупією»* [7, 203]. Цікавий вибір назви групи: вона відсилає до визвольного руху гайдамаків, що також надихався помстою за національні кривди, але подеколи перетворювався на криваву різанину.

Роман набуває особливого смислу, якщо поставити його в контекст української літератури. Теми помсти і крові в нашій класиці засадничі, насильство на її сторінках представлено в усіх варіантах: Гонта, який стратив синів у «Гайдамаках» Тараса Шевченка, хрестоматійний Чіпка-«пропаща сила» з роману Панаса Мирного, правдошукач, який став зарізякою. Варто згадати і про постреволуційну хвилю в літературі: тут і вбивство матері у «Я (Романтиці)» Миколи Хвильового, і вбивство коханої в «Патетичній сонаті» Миколи Куліша, і вбивство як ініціація комуніста в «Смерті» Бориса Антоненка-Давидовича. Згромадження кривавих жахів колись шокувало Соломію Павличко, яка в статті «Насильство як метафора» назвала наше письменство XIX–XX ст. «літературою помсти» [11, 591].

Судячи з авторської післямови, ключовий задум у романі — розкрити кримінальну природу радянської влади. Андрій Кокотюха зумів окреслити й інше питання: однакову антигуманну природу терору царського, державного і революційного, обопільну зневагу режиму й бомбістів-есерів до народу, який вони трактують як стадо і мріють залякати й «скрутити в баранячий ріг». Подібна проблема — «ціна крові» — художньо досліджується автором також у «Справі отамана Зеленого».

Цей роман, всупереч назві, не є біографією талановитого військового ватажка, якого

піднесла революційна хвиля та який став селянським кумиром і легендою ще за життя. Андрій Кокотюха пішов іншим шляхом, як і раніше в «Полюванні на маршала». Відомий персонаж — це приманка для читача, спраглою історичних одкровень. Справжнім героєм роману є не знаменитість, а звичайний чоловік — Артем Шеремет, 30-річний лікар, людина гуманної професії. Якщо в перших епізодах він допомагає виходити породіллю (рятує життя), то у фіналі, ставши вправним вояком-повстанцем, вмочає руки у крові ворогів (життя відбирає). Як можлива така трансформація? Саме цим етичним питанням насамперед задався автор.

Звісно, прозаїк не перший моделює подібну ситуацію. Згадаймо оповідання Михайла Булгакова «Я вбив» (1926), що примикає до «Записок юного лікаря». Його герой доктор Яшвін одним спогадом спростовує тезу оповідача про те, що «вбивство не властиво» їхній «професії» [2, 339]. Колись він застрелив пацієнта, петлюрівського полковника Лещенка, який закатував дезертира. Андрій Кокотюха перечитує історію, розставляючи в ній свої, національні акценти.

Жанровий підзаголовок його роману — «Українські хроніки 1919 року» — також знак літературної традиції, відсилає читача до хрестоматійної «Чорної ради» Пантелеймона Куліша, «хроніки 1663 року». Чітка вказівка на рік, що став черговим поворотним моментом в історії боротьби за волю, дає змогу уявити диспозицію сил. У цей рік сягла апогею війна між більшовиками, петлюрівцями, денікінцями та повстанцями, війна громадянська, обтяжена інтервенцією з різних боків.

Щоб реконструювати політичну та військову ситуацію, автор змушений був перегорнути сотні сторінок наукових праць, мемуарів, преси та художніх текстів. Отаманщина є суперечливим явищем для сучасних істориків, оскільки бонапартизм і регіональний сепаратизм отаманів, опертий на «право сильного», погано узгоджується з ідеалом єдиної, згуртованої нації. У свавільних діях Махна, Григор'єва, Струка, Ангела, Зеленого вбачають «злий фатум усієї національної державної організації» (Валерій Солдатенко) [13, 259], що зрештою призвів до поразки української революції. Свого часу Володимир Винниченко у «Відродженні нації» не пошкодував чорної фарби, щоб описати «смердючі рани» отаманщини: «безконтрольність, безвідповідальність, самовладність, нездатність до організації, безпринципність, малоросіяньський патріотизм і безглуздий шовінізм» [3, 352].

Андрій Кокотюха в післямові до роману цілком слушно нарікає на спотвореність і брехливість офіційної радянської версії отаманії: вояки за свободу «були названі бандитами, кримінальними злочинцями, куркулями та глитями»,

а також націоналістами [8, 297]. Тому і в радянській літературі, як-от в «Ходінні по муках» Олексія Толстого, і в кіно (наприклад, у «Весіллі в Малинівці», 1967 р.) їхні образи зводилися до карикатур. Отже, романіст поставив ціль не тільки реабілітувати отаманщину й популяризувати маловідомі історичні факти про Зеленого, але й розвінчати радянський міф.

Письменник використав фірмовий засіб — подавати події з точки зору стороннього, як це зроблено в «Червоному» або в «Таємному джерелі». Для зеленівської вотчини — Трипілля — Артем є чужинцем як городянин серед селян, цивільний серед військових, петлюрівець серед борців за радянську владу, правда, без комунії. Сюжет мовби обернений до «Міста» Підмогильного: селяк Радченко прагнув завоювати Київ, а столичний панич Шеремет — прихилити до себе селян. Опинившись у повстанців, він став конфідентом, а з часом і наступником у справі отамана Зеленого. Це класичний вальтерскоттівський прийом — переплетення долі історичного діяча і звичайної людини, боротьба за владу і пригоди юного витязя. Молодий, енергійний, привабливий герой, звісно, — плід уяви Андрія Кокотюхи. Цікавий збіг: ім'я Артема Шеремета, уродженця Халеп'я, згадується в списках повстанців, наведених у книзі Романа Ковалю «Отаман Зелений» [6, 356]. Автор вигадав докладну біографію своєму персонажу — імовірну долю інтелігентної людини, втягнутої мимоволі в калейдоскоп воєнних подій.

Хоча отаман Зелений і не є ключовим персонажем роману, він усе ж таки залишається одним із центрів тяжіння в сюжеті. Андрій Кокотюха не обмежився середньостатистичними відомостями рівня Вікіпедії — про тертя з Петлюрою, наскоки на Київ, страту комсомольців, нарізання землі, скасування Переяславської угоди, загибель під Каневом. Вродливий, розумний, сильний і впливовий Данило Ількович Терпило виглядає в романі зовсім не плакатним лицарем, а живою людиною. Автор уникнув спокуси ідеалізації, не приховує «ідеологічного дрейфу» героя (Ярослав Файзулін) [8, 5]. Отаман сумнівається і помиляється, особливо в оцінках радянської влади, виборі союзників. Прозаїка переважно цікавить «правда» Зеленого, його розуміння військово-політичної ситуації. Нині важко відновити справжні погляди та орієнтації, тим паче — плани Зеленого. Вони відомі з переказів із третіх рук та з поодиноких згадок у тогочасній пресі (наприклад, інтерв'ю в газетах «Український козак» та «Селянська громада» 1919 р.). Однак Андрій Кокотюха приписує отаману далекоглядність — він усвідомлює, що розрізненими силами України не відвоювати: «Потрібен єдиний селянський повстанський фронт» [8, 177], згуртована армія всіх ватажків. Поступово Зелений переконується

в пріоритетності національного підходу над соціальним: «Спершу треба встановити свою, українську владу» [8, 228].

Отже, динамічні й захопливі пригодницько-історичні романи Андрія Кокотюхи в доступній для широкого читача формі розвінчують міфи і стереотипи стосовно минулого та популяризують

історичні знання. Діалог з науковою, публіцистичною і художньою традицією дає змогу розставити нові, національні акценти в подіях ХХ ст., порушити питання про роль української нації і в Російській імперії, і під час її розпаду та визвольних змагань, а отже, сприяє відновленню національної пам'яті читачів.

ДЖЕРЕЛА

1. Багацька Л. Чому українські письменники взяли за історію? [Електронний ресурс] / Л. Багацька // Тиждень.ua. — 2012. — 29 березня. — Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Culture/46133>
2. Булгаков М.А. Мастер и Маргарита : роман, рассказы / М.А. Булгаков. — М. : ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс, 1999. — 672 с. — (Серия «Русская классика. XX век».).
3. Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. Твори : в 3 т. — К., 1990. — Т. 3. — 542 с.
4. Винниченко В. Твори / В. Винниченко. — К. ; Харків : Рух, 1926. — Т. 9 : Драматичні твори : Дизгармонія; Щаблі життя. — 195 с.
5. Диккенс Ч. Приключения Оливера Твиста : роман / Ч. Диккенс. — М. : Правда, 1984. — 464 с.
6. Коваль Р. Отаман Зелений / Р. Коваль. — К. : Наш формат, 2014. — 560 с.
7. Кокотюха А.А. Київські бомби : роман / А. А. Кокотюха ; передм. Д.Б. Яневського. — Харків : Фоліо, 2014. — 379 с.
8. Кокотюха А.А. Справа отамана Зеленого. Українські хроніки 1919 року : роман / А.А. Кокотюха ; передм. Я. Файзуліна. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2014. — 304 с.
9. Лыскова М.И. Художественная литература как источник формирования массового исторического сознания: социально-философский анализ : монография / М.И. Лыскова. — Тюмень : Издательство ТГУ, 2007. — 144 с.
10. Нечаев С.Г. Катехизис революционера [Электронный ресурс] / С.Г. Нечаев. — Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/nechaev.htm>
11. Павличко С. Насильство як метафора (Дискурс насильства в українській літературі) // Теорія літератури [Текст] : наукове видання / С. Павличко ; упоряд.: В. Агеєва, Б. Кравченко. — К. : Основи, 2002. — С. 589–595.
12. Панченко В.Є. Творчість Володимира Винниченка 1902–1920 рр. у генетичних і типологічних зв'язках з європейськими літературами [Електронний ресурс] / В.Є. Панченко. — Режим доступу: <http://library.kr.ua/books/panchenko/p6.shtml#3.3>.
13. Солдатенко В.Ф. Революційна доба в Україні (1917–1920 роки): логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди / В.Ф. Солдатенко. — К. : Парламентське вид-во, 2011. — 568 с.

Филоненко София.

ПРИКЛЮЧЕНЧЕСКО-ИСТОРИЧЕСКАЯ БЕЛЛЕТРИСТИКА АНДРЕЯ КОКОТЮХИ: ДИАЛОГ С ТРАДИЦИЕЙ

В статье рассмотрен диалог с художественной, научной, публицистической традицией в историко-приключенческих романах Андрея Кокотюхи «Киевские бомбы» и «Дело отамана Зеленого». Освещены способы перепрочтения устоявшихся мифов советской историографии относительно терроризма начала XX в. и отаманищины периода гражданской войны.

Ключевые слова: исторический роман, приключенческий роман, беллетристика, миф, реконструкция.

Filonenko Sofia.

HISTORICAL ADVENTURE FICTION BY ANDRIY KOKOTYUKHA: DIALOGUE WITH TRADITION

The article deals with the dialogue of historical adventure novels by Andriy Kokotyukha “Kyiv bombs” and “Otaman Zeleny Case” with the artistic, scientific, journalistic tradition. Ways of rereading of the established myths of Soviet historiography concerning terrorism and the early twentieth century “Otamanschina” (chieftainship) during the Civil War are highlighted.

Key words: historical romance, adventure novel, fiction, myth, reconstruction.